

Politechnika Wrocławska

Andrzej Legendziewicz*

ORCID 0000-0002-9228-296X

Aleksandra Walkowska**

ORCID 0009-0002-3908-8591

Renesansowy dwór w Wojcieszowie Górnym (obecnie pałac Bergmanna) i jego przekształcenia od końca XVI do początku XX wieku

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura, Wojcieszów, dwór, renesans, neorenesans, Wilhelm Rehnus

Keywords: Śląsk, architecture, Wojcieszów, mansion, Renaissance, Neo-Renaissance, Wilhelm Rehnus

Wprowadzenie

Wojcieszów znajduje się w południowo-zachodniej części Śląska, na obszarze Gór Kaczawskich w Sudetach Zachodnich. Historycznie wieś położona była w granicach księstwa świdnicko-jaworskiego. Lokalizacja miejscowości uwarunkowana została przez szlak handlowy wiodący z północy, ze Złotoryi do

* dr hab. inż. arch. prof. uczelni, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej.

** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej.

Ryc. 1. Lokalizacja wsi Kauffung (Wojcieszów); źródło: Messtischblatt, Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Arkusz nr 2948 [5061] Berlin, 1913, wolny dostęp Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA

Kamiennej Góry, następnie w stronę Przełęczy Lubawskiej i granicy z Czechami. Średniowieczny układ wsi łańcuchowej, założonej na prawie niemieckim, sytował zagrody po obu stronach drogi przebiegającej wzdłuż koryta rzeki Kaczawy (il. 01).

Ze względu na historyczną znaczną rozpiętość miejscowości, sięgającą około 8 km w układzie południkowym, do dziś utrwał się podział na trzy części. Najbardziej na północ znajdował się na Wojcieszów Dolny (niem. Nieder-Kauffung), następnie Środkowy (niem. Mittel-Kauffung) i najbardziej na południe – Górny (niem. Ober-Kauffung). Części te wskazują na położenie geograficzne, niż przynależność własnościową, gdyż były one rozdrobione na dobra rycerskie, a następnie na majątki szlacheckie. Chronologię własności dziesięciu majątków w monografii Wojcieszowa opublikował Paul Stockmann¹. W latach 30. XX wieku funkcjonowały już tylko trzy duże majątki: majątek Richarda Bergmanna – Stöckel-Kauffung z pałacem stanowiącym temat poniższych rozważań, Niemitz-Kauffung oraz Heiland-Kauffung. Do dziś w granicach Wojcieszowa zachowanych jest pięć dworów i pałaców.

Opis pałacu (dawniej dworu)

Pałac Bergmanna (dawniej dwór) położony jest w południowej części Wojcieszowa na wschodnim brzegu rzeki Kaczawy. Nie został zlokalizowany w pierwotnej w strukturze wsi, o czym świadczy znaczne oddalenie od kościoła

¹ P. Stockmann, *Geschichte des Dorfes und des Kirchspiels Kauffung*, Diesdorf 1892, s. 65.

parafialnego wzmiankowanego od 1366 roku². Wjazd na teren przypałacowy znajduje się w północno-zachodnim narożniku folwarku. Obecnie zachowane są z niego cztery budynki, położone wzdłuż koryta rzeki. Oddzielają one pałac od drogi przecinającej wieś. W północnej części działki, przed północną elewacją pałacu, zlokalizowany jest dawny dziedziniec ograniczony szpalerem drzew od dawnych budynków gospodarczych. W południowej części działki, po południowej stronie dawnego dworu, znajduje się park ze stawami. Część parku pałacowego rozciąga się w kierunku wschodnim, łącząc z lasem porastającym zachodnie stoki góry Miłek. Założenie pałacowe, obejmujące pałac, park oraz zabudowania folwarczne jest wpisane do rejestru zabytków³.

Budynek pałacu założono na planie zbliżonym do prostokąta z wieżą w narożniku południowo-zachodnim. Bryłę ukształtowano jako dwukondygnacyjną, nakrytą dachem wielospadowym z facjatkami. Elewacja frontowa, skierowana ku północy jest jedenastoosiowa, dwukondygnacyjna. Główne wejście znajduje się w trzyosiowym ryzalicie zwieńczony trójkątnym szczytem. Skrzydło zachodnie jest wysunięte przed lico korpusu głównego i podkreślone osiowo trójbocznym wykuszem zwieńczonym latarnią. Elewacja zachodnia jest dwuosiowa, dwukondygnacyjna, z pasem okien trzeciej kondygnacji w ścianie szczytowej. Od strony południowej znajduje się wieża z wysokimi przyporami. Oś południowa zwieńczona jest przesklepioną wnęką prowadzącą do bocznego wejścia, natomiast oś północna podkreślona jest zdwojonymi oknami. Od północy przylega ryzalit z jednym oknem na drugiej kondygnacji. Elewacja południowa jest również jedenastoosiowa, dwukondygnacyjna. Oś środkową korpusu głównego podkreśla weranda – jednokondygnacyjny arkadowy przedsionek nakryty szklanym dachem. Ponad nim w górnej części ryzalitu widoczne jest doświetlenie wewnętrznej klatki schodowej w formie trójdzielnego okna zwieńczonego półłukiem. Na drugiej osi od wschodu znajduje się prostokątny wykusz wsparty na smukłym pilastrze. Wieżę natomiast poprzedza dwuprzęsłowa arkadowa loggia na pierwszym piętrze. Zachodnia ściana wieży wsparta jest na przyporze sięgającej trzeciego piętra. Elewacja wschodnia, częściowo zasłonięta dwoma przybudówkami, jest trójosiowa, posiada cztery kondygnacje naziemne, z czego dwie z nich znajdują się pod dachem. Przybudówka południowa jest pięcioboczna z osiowym wejściem do wewnętrznej klatki schodowej, natomiast północna prostokątna, wysunięta jest nieco bardziej przed lico korpusu. Na elewacji

² T. Jurek, *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, tom I: 1366-1376, Poznań 2004.

³ ADWKZ pałac pod nr A/3431/651/J, park pod nr A/3432/628/J.

północnej widać liczne uszkodzenia murów, zbita została również duża część tynków zewnętrznych i wewnętrznych. Stolarka okienna oraz część obramień kamiennych otworów okiennych została zdemontowana i jest złożona we wnętrzu budynku.

Analiza wzmianek źródłowych, literatury i ikonografii

Pierwsza wzmianka o Wojcieszowie pochodzi z 1268 roku i dotyczy dziesięciny zbożowej na rzecz kapituły katedralnej we Wrocławiu⁴. Dokument z 1268 roku wymienia „Coufunge”. W *Codex Diplomaticus Silesiae* z około 1300 roku pojawia się nazwa „Woycezdorf”⁵, co można przetłumaczyć jako „Wieś Wojciecha”. Wyjaśnienie kwestii różnicy między „Coufunge” a „Woycezdorf” przynosi analiza dokumentów z lat 1507-1540⁶, w których ponownie pojawia się nazwa „Woiczdorf”, zapisywana też jako „Woitsdorf” lub „Woitzdorf” oraz powtarzające się określenie „Kaufung”, lub „Woiczdorf, jak kto woli”. Ten zapis nie pozostawia wątpliwości, że dzisiejszy Wojcieszów należy identyfikować zarówno z nazwą „Woiczdorf”, jak również z „Kaufung”.

Pałac nie stanowił dotychczas tematu szczegółowych badań. W latach 90. XX wieku sporządzono tzw. białą kartę, która zawiera cenne fotografie wnętrza i oryginalnego wyposażenia oraz spis zabytkowych mebli i dekoracji⁷. Na potrzeby koncepcji projektu architektonicznego⁸ wykonanej dla obecnego właściciela został opracowany program prac konserwatorskich⁹.

Najstarszy widok założenia stanowi rysunek Fryderyka B. Wernera z około połowy XVIII wieku¹⁰. Przedstawia on dwór (obecnie pałac) od strony południowo-zachodniej, zlokalizowany na stoku opadającym na zachód, ku

⁴ W. Irgang, H. Appelt, J. J. Menzel, *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 4: 1267-1281, Köln 1988.

⁵ *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 14: *iber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, red. H. Markgraf, J. W. Schulte, s. 125.

⁶ P. Stockmann, op. cit., s. 7.

⁷ E. Sawińska, *Pałac Wojcieszów, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Archiwum PSOZ w Jeleniej Górze, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Legnicy*, 1991.

⁸ A. Kościuk, *Pracownia Architektoniczna ARCHIKON, koncepcja przebudowy pałacu w Wojcieszowie*, 2019.

⁹ E. Kuśnierz-Zawadowska, J. Otwinowska, *Ocena stanu zachowania oraz program prac konserwatorskich dla elewacji zewnętrznych pałacu w Wojcieszowie Górnym*, 2020.

¹⁰ W. F. Bernhard, *Topographia Silesiae (geographisch-historische Beschreibung der Provinz Schlesien) mit handgezeichneten Stadtplänen und Ansichten*, Bd. 5: Glogau, Beuthen, Sagan, Schwiebus, Hirschberg – Handexemplar, sygn. T05-0272.

Ryc. 2. Wojcieszów, pałac, panorama górnej części Wojcieszowa, widoczny południowo-zachodni narożnik renesansowego dworu; źródło: Werner Friedrich Bernhard, *Topographia Silesiae*, Bd. 5, sygn. T05-0272, wolny dostęp GStA PK, XVII. HA Rep. 135, No. 526/5 (Bildnummer 00000505)

nurtowi Kaczawy. Stan pałacu z około 1895 roku prezentują fotografie opublikowane przez Roberta Webera¹¹.

Historia własności dóbr

Chronologię własności posiadłości można prześledzić na podstawie dwóch źródeł: monografii napisanej przez Paula Stockmanna z okazji 150-lecia pierwszego nabożeństwa wspólnoty ewangelickiej¹² oraz dzieła Roberta Webera o zamkach śląskich¹³. Oba te spisy nie różnią się zasadniczo od siebie. Wpis z książki Stockmanna opatrzony jest adnotacją, że informacje były częściowo zaczerpnięte z *Landbuchów*, częściowo ze starych ksiąg wieczystych, a częściowo z ksiąg ławników¹⁴.

¹¹ R. Weber, *Schlesische Schlösser*, Bd. 3: *Dresden: Verl. des Deutschen Schlösser Albums*, 1909, Tafel: 90, 91.

¹² P. Stockmann, op. cit., s. 65.

¹³ R. Weber, op. cit., s. 31.

¹⁴ P. Stockmann, op. cit., s. 64.

W obu opracowaniach chronologia rozpoczyna się od 1520 roku, kiedy to rodzina von Stümpel była w posiadaniu posiadłości Stöckel-Kauffung, następnie własność przeszła na Georga von Elbela. W 1530 roku właścicielem został Balthasar von Redern, po nim w 1549 roku Hans von Redern a w 1587 roku Wilhelm von Redern. W 1596 roku dobra przechodzą na własność rodziny Seidlitz (Zedlitz). Pierwszym właścicielem zostaje Christoph von Seidlitz, następnie w 1611 roku Georg von Zedlitz, natomiast w 1636 roku Melchior z Zedlitz. W 1670 roku właścicielami Stöckel-Kauffung zostali Hans Georg i Christoph Heinrich von Zedlitz. Od 1708 roku posiadłość należała do Carla von Zedlitz a od 1727 roku Conrada von Zedlitz, który w 1753 roku nabył także majątek Tschirnhaus-Kauffung¹⁵. Od 1753 roku dobra Tschirnhaus- i Stöckel-Kauffung zostały ze sobą połączone.

W 1777 roku majątek przejęła Henrietta Sophia baronowa von Bothmer, a trzy lata później jej mąż Johann Georg August baron von Bothmer. W 1786 roku Zimmermann opisał założenie: „Stöckel. Antheil, worinn 1 Vorwerf, 3 Bauern, 27 Gärtner, 10 Hausler, 2 Wassermühsen sind, gehört dem Freyherrn Johann August von Bothmer”¹⁶ (Stöckel, w którym udział ma 1 brygadzysta, 3 rolników, 27 ogrodników, 10 gospodyń domowych, 2 wodociągi, należy do barona Johanna Augusta von Bothmera). W księdze pamiątkowej wybitnych kobiet i mężczyzn urodzonych na Śląsku Baron von Bothmer (ur. 23 lutego 1742 – zm. 12 maja 1792) został opisany: „Przygotowany do studiów wyższych w domu rodziców, uczęszczał na Uniwersytet we Frankfurcie. Szczególnie lubił malarstwo i muzykę, był przyjacielem i koneserem nauki”¹⁷.

Kolejnymi właścicielami tej części wioski byli: baronowa Charlotte Henriette Helene von Troschke (od 1792 roku), od której jej mąż – baron Carl Anton Ferdinand von Troschke w 1797 roku nabył średnią i górną część wsi za 65 000 reńskich talarów¹⁸. Następnie pałac został sprzedany rotmistrzowi Koberowi, a jego matka około 1820 roku sprzedała majątek hrabiemu Emanuelowi Leutrum von Ertinger. Widnieje on jako właściciel w inwentaryzacji

¹⁵ Majątek Tschirnhaus-Kauffung od 1597 r. należał do rodu von Redern, a od 1688 r. do rodziny von Zedlitz. W latach 1676–1688 jego właścicielem był Christoph von Tschirnhaus; R. Weber, op. cit., s. 32.

¹⁶ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786, s. 376.

¹⁷ K. G. H. Berner, *Schlesische Landsleute: ein Gedenkbuch hervorragender, in Schlesien geborener Männer und Frauen aus der Zeit von 1180 bis zur Gegenwart*, 1901, s. 104.

¹⁸ „Schlesische Provinzialblätter” 1797, Bd. 26, nr 7, s. 81.

wsi, osad, miasteczek województwa śląskiego z 1830¹⁹ i 1845 roku²⁰. W 1840 roku nabył on również majątek Elbel-Kauffung, który co najmniej do początku XX wieku pozostaje połączony ze Stöckel- i Tschirnhaus-Kauffung.

Następnie właścicielami byli: hrabia Viktor Leutrum von Ertinger (1851 r.), von Wilczek (1853 r.), wielki książę Nicolaus Peter von Oldenburg (1862 r.). Wymieniony jako właściciel w spisie dworów i samodzielnych majątków prowincji Śląska z 1870 roku²¹. W 1885 roku Heinrich Korn nabył trzy folwarki w Wojcieszowie Górnym i połączył je w jeden majątek. W dniu 4 lipca 1891 roku majątek otrzymał jako wiano Richard Friedrich Wilhelm Ludwig von Bergmann, poślubiając córkę właściciela tych terenów, Luise von Korn. W spisie nieruchomości z 1882 roku widnieje von Bergmann, królewski major jako właściciel trzech posiadłości: Elbel, Stöckel, Tschirnhaus²². Przejęcie majątku przez Richarda Friedricha von Bergmanna jest kluczowym momentem historii pałacu. Bergmann od razu zlecił gruntowny remont i przebudowę obiektu. To właśnie od jego nazwiska do dziś pałac określa się pałacem Bergmanna. To przez jego przebudowę obiekt dworski stał się pałacem. Bergmann był również właścicielem tutejszego kamieniołomu²³.

Po śmierci Richarda Friedricha w 1906 roku właścicielką dóbr została wdowa Luisa (z domu von Korn), następnie syn Heinrich von Bergmann (1926 r.). W księdze adresowej z 1937 roku widnieje zapis, że właścicielem posiadłości

¹⁹ J. G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andere Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den verschiedenen Zweigen der Civil Verwaltung mit drei besondern Tabellen*, Breslau 1830.

²⁰ J. G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andere Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei Königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes u.s.w.*, Breslau 1845.

²¹ *Die Rittergüter und selbständige Gutsbezirke in der Provinz Schlesien*, Breslau 1870, s. 134.

²² *Handbuch des Grundbesitzes in Deutschen Reiche, Das Königreich Preussen, Provinz Schlesien*, Berlin 1892, s. 454–455.

²³ Początki wydobywania wapieni w Wojcieszowie datuje się na połowę XVIII w. W pierwszej połowie XIX w. było opisywanych 6 kamieniołomów i jeden piec kręgowy do wypału wapna gaszonego: *Liegnitz, Goldberg und das schöne Katzbachtal*, hrsg. von den Magistraten Liegnitz, Goldberg, Schoenau, Berlin 1925, s. 82; Od 1892 r. R. von Bergmann lobbował za budową linii kolejowej, która ułatwiłaby transport wapienia. Linie kolejową doprowadzono do Wojcieszowa w 1895 roku. Zakład Bergmanna był jednym z sześciu największych w tym rejonie: Richard von Bergmann KG in Liegnitz, vorm. Kalkwerk Tschirnhaus AG. – Werke Kauffug a.d., Katzbach – wyrób wapna palonego i gaszonego; A. Paszkiewicz, *Polskie Towarzystwo Historii Techniki, Inżynierowie Polscy w XIX i XX wieku*, tom VIII: *Dzieje wapna na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 86.

jest nieletni Richard Sylvius von Bergmann, a opiekunem i upoważnioną do dysponowania osobą jest Johanna Sylvia von Bergmann z domu Frein von Forstner²⁴. W rękach rodziny von Bergmann posiadłość pozostała do 1945 roku.

Metodologia badań

Badania architektoniczne – stanowiące podstawę rozważań – oparto na analizie techniki budowy, form detalu i cech stylistycznych. Zakres badań architektonicznych *in situ* wyznaczyły pozbawione tynków elewacje oraz ściany wewnętrzne²⁵. Wyniki prac były podstawą do wydzielenia faz budowlanych. Opierając się na różnicach technologicznych i materiałowych oraz formach detalu, udało się wydzielić zasięg najstarszego założenia pochodzącego zapewne ze schyłku XVI wieku i jego przekształceń do początków XX wieku. Uzupełnieniem była analiza skromnego archiwalnego materiału ikonograficznego, zwłaszcza ryciny F. B. Wernera z połowy XVIII wieku²⁶ oraz archiwalnych pocztówek i fotografii, dostępnych na stronach www.polska-org.pl i www.fotopolska.eu.

Wyniki badań

Najstarszą fazę budowlaną wyróżnia zastosowanie charakterystycznego wątku kamiennego z użytym kamieniem łamanym i łupkiem w warstwach wyrównawczych. W świetle analizy petrograficznej wyróżnia się wydobywany w lokalnych kamieniołomach wapień krystaliczny (marmur)²⁷. Budynek dworu wzniesiono na planie, zbliżonym do prostokąta o wymiarach około 27,0x15,0 m w obrysie zewnętrznym. Od południa na osi zlokalizowana była zapewne przybudówka mieszcząca kuchnię, którą znamy z widoku dworu F. B. Wernera z połowy XVIII wieku²⁸. Dłuższe elewacje były zwrócone ku północy (frontowa) i ku południowi. Bryłę ukształtowano jako trójkondygn-

²⁴ *Schlesische Guter-Adressbuch*, Breslau 1937, s. 393.

²⁵ Badania zostały przeprowadzone na podstawie inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej; A. Kościuk, *Pracownia Architektoniczna ARCHIKON, koncepcja przebudowy pałacu w Wojcieszowie*, 2019.

²⁶ F. B. Werner, op. cit., sygn. T05-0272, Messtischblatt, Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Arkusz nr 2948 [5061] Berlin, 1913.

²⁷ W. Bartz, *Sprawozdanie z badań petrograficznych*, 2020.

²⁸ F. B. Werner, op. cit., sygn. T05-0272.

cyjną, podpiwniczoną. Dach, na co wskazują relikty murów, prawdopodobnie posiadał dwie lukarny na głównych osiach dłuższych elewacji.

Elewacja frontowa była siedmioosiowa z wejściem w trzeciej osi od zachodu. Ślad skutego gzymsu w pasie podokapowym nad pierwszym piętrzem wskazuje na pierwotny gabaryt dworu. Zachowane fragmenty lica kamiennego widoczne w zasięgu obecnego ryzalitu frontowego i ogrodowego wskazują na istnienie lukarn. Prawdopodobnie zakomponowano je na osiach dłuższych elewacji. Po zachodniej stronie portalu zachowane są odcinki łęków odcinkowych wykonanych z kłińców kamiennych. Wskazują one na prawdopodobną lokalizację otworów doświetlających sień i hall na piętrze. Elewacja południowa była również siedmioosiowa. Przylegał do nieparterowy budynek kuchni, którego pozostałością jest zapewne bruzda stwierdzona pod dachem obecnej werandy. Elewacje wschodnia i zachodnia były trójosiowe. Przesłonięcie części elewacji bocznych przez późniejsze rozbudowy ogranicza możliwość rozpoznania lokalizacji wykuszy latrynowych w zasięgu pierwszego piętra. Nie stwierdzono reliktyw wsporników w zasięgu osi środkowej na obu elewacjach. Gabaryt okna w osi północnej ustalono na zachodniej – co wskazuje, że wykusz znajdował się w osi południowej. Można przypuszczać, że od wschodu wykusz umieszczono analogicznie – także w osi południowej. Otwory okienne wszystkich elewacji dekorowały zapewne obramienia piaskowcowe o profilu fasciowym. Detale o takim profilu stwierdzono w oprawach okien zrealizowanych podczas przebudowy w latach 1891-1892.

Dwór założono jako dwutraktowy, trójpasmowy z sienią na osi przesuniętej nieco w kierunku elewacji zachodniej, z klatką schodową umieszczoną na jej przedłużeniu. Prowadziło z niej zapewne wejście do kuchni z dolnego spocznika klatki schodowej. Sień zlokalizowana centralnie nakryta była stropem belkowym ułożonym w kierunku wschód-zachód. Doświetlona była dwoma oknami flankującymi wejście. Komunikacja ze strefy wejścia rozchodziła się symetrycznie rozmieszczonymi otworami na osi wschód-zachód do pozostałych pomieszczeń traktu frontowego. Ustalenie lokalizacji jest możliwe na podstawie pozostałości łęków kamiennych zlokalizowanych powyżej obecnych otworów.

Trakt frontowy, w paśmie wschodnim, wypełniało największe pomieszczenie parteru. Doświetlało je, co najmniej pięć otworów okiennych – trzy na elewacji frontowej i dwa na wschodniej. Jego gabaryty po wewnętrznym obrysie wynoszące 9x7 m wskazują, że mogła mieścić się tu jadalnia. W trakcie południowym znajdowało się podłużne pomieszczenie, o wymiarach w obrysie wewnętrznym 12x4,5 m. Światło do niego wpadało przez co najmniej

cztery okna, trzy w elewacji tylnej i jedno we wschodniej. Prawdopodobnie wewnątrz było wyposażone między innymi w komodę. W paśmie zachodnim zlokalizowana była sala o wymiarach ok. 5x7 m, z dwoma oknami, po jednym na każdej elewacji. Nakrywał je strop belkowy rozpięty w kierunku północ-południe, co poświadcza sześć zablokowanych gniazd na ścianie południowej. Po wielkości otworów można przypuszczać, że belki miały wymiary 20x25 cm. Pomieszczenie w trakcie tylnym miało wymiary 7,5x3 m i nakrywała je koleba z lunetami. Dwa okna ulokowano od południa i jedno od zachodu. Ich lokalizację potwierdzają relikty łęków nadproży oraz układ sklepienia. Jako jedyne pomieszczenie kondygnacji nadziemnej było sklepione. Prawdopodobnie mogły być tu przechowywane dokumenty.

Schody znajdujące się na osi wejścia były murowane, dwubiegowe, ze ścianą pomiędzy. Poziomy stopni i spocznika założono ok. 1,5 m niżej niż obecnie. Klatka schodowa prowadziła do rozległego holu nad sienią. Układ piętra był analogiczny jak na parterze. Trakt frontowy, w paśmie wschodnim posiadał największe pomieszczenie piętra, doświetlone dwustronnie, co najmniej pięcioma oknami. W trakcie południowym umieszczono salę o trzech oknach od południa i zapewne wyjściu do wykusza od wschodu. Pasma zachodnie tworzyły dwie sale. Nieco większa od frontu z trzema oknami – jednym od północy i dwoma od zachodu oraz mniejsze w trakcie tylnym – o dwóch od południa oraz wyjściu do wykusza latrynowego.

Rozplanowanie piwnic było analogiczne do wyżej położonych kondygnacji. Murowana dwubiegowa klatka schodowa prowadziła z sieni do korytarza, który przecinał obiekt w osi wschód-zachód, z odnogą w kierunku północnym. Korytarz sklepiony był kolebą. W paśmie wschodnim znajdowały się trzy pomieszczenia: duża komora od frontu, korytarz oraz mniejsza komora w trakcie tylnym. Ta ostatnia miała rzut prostokątny ze ściętym narożnikiem południowo-wschodnim. Nieznany pozostaje układ sklepień – obecne wykonano podczas przebudowy w latach 1891-1892. Pasma zachodnie tworzyły dwie komory. Pomieszczenie w trakcie frontowym nakrywała koleba w układzie północ-południe z oknem w ścianie tarczowej. Komora w trakcie tylnym miała kolebę w osi wschód-zachód. Doświetlało ją okno umieszczone od zachodu. Sklepienia wymurowano na drewnianych krążynach, których ślad odcisnął się w nadmiarze zaprawy wypływającej spomiędzy kamiennych kłińców.

Zapewne w okresie baroku, przypuszczalnie pod koniec XVII wieku, przy elewacji wschodniej dostawiono piętrowy, podpiwniczony aneks. Na elewacji frontowej widoczny jest styk na wysokości rury spustowej, przy pierwszej od wschodu osi okiennej. Dostawiony aneks otrzymał plan zbliżony do kwadratu

Ryc. 3.
Wojcieszów, pałac, zdjęcie
narożnika przybudówki
wschodniej, widoczne warstwy
tynku. oprac. A. Walkowska

o boku 5 m, jego układ był zapewne trzykondygnacyjny, podpiwniczony. Analiza odkrywki naturalnej w narożniku północno-wschodnim dostawionej części wskazuje, że ujmowały go tynkowe bonie. Zakomponowano je na przemian kwadratowe i prostokątne o wymiarach około 30x30 cm i 30x60 cm. Na tynku widoczna są pozostałości pobiałej i bezpośrednio na niej – barwy szarej. Wydaje się możliwe, że detal elewacji po przekształceniach barokowych pomalowano w tym właśnie kolorze.

We wnętrzach stwierdzono niewielkie przekształcenia, w których wykorzystywano cegłę. Obejmują one głównie łęki otworów drzwiowych i okiennych oraz kominów. Mają one charakter bieżących napraw oraz dostosowywania budynku do zmiennych warunków funkcjonowania. Świadectwem wielokrotnych przemian jest choćby portal wejściowy z kartuszami herbowymi rodzin – z lewej von Korn, z prawej von Eichborn – pochodzący z lat 80. XIX wieku²⁹.

W dniu 4 lipca 1891 roku posiadłość przeszła w ręce R. von Bergmanna, który rozpoczął przebudowę trwającą w latach 1891-1892 w stylu niemieck-

²⁹ Portal wejścia głównego powstał, gdy dwór należał do Heinricha von Korn oraz jego żony Heleny z domu von Eichborn.

kiego renesansu (neorenesans). Projekt przebudowy przygotował wrocławski architekt W. Rhenius³⁰.

Zakres przebudowy znacznie zmienił bryłę renesansowego dworu. Od zachodu dostawiono skrzydło z wysoką wieżą, aneks wschodni powiększono, a od południa w miejscu kuchni wprowadzono werandę. Bryłę nakryto wysokim dachem, który ujęto w wysokie szczyty. Wieżę zwieńczono wysokim ośmiobocznym hełmem z dwiema latarniami. Pokrycie połaci dachu oraz hełmu stanowił łupek kamienny położony w stylu staroniemieckim. Na narożnikach kalenicy umieszczono repusowane gwiazdy, tzw. morgensterny.

Wystrój elewacji południowej i północnej po przebudowie zakończonej w 1892 roku znany jest z fotografii opublikowanych przez R. Webera³¹. Na pierwszym z nich przedstawiono dwukondygnacyjną fasadę o jedenastu osiach okiennych. Wieńczył ją z trzyosiowym szczyt ujęty w spływy esownicowe, zwieńczony naczółkiem z wpisaną w niego konchą. Akcentował on partię elewacji mieszczącą główne wejście. Poprzedzono je tarasem ze schodami z ozdobną, tralkową balustradą. Trzy skrajne osie fasady zakomponowano w wysuniętym ryzalicie. Jego bryłę wieńczy szczyt o analogicznym esownicowym okonturowaniu i naczółek z konchą. Oś środkową elewacji ryzalitu podkreślono trójbocznym wykuszem zwieńczonym latarnią, opartym na kamiennej konsoli.

Elewacja południowa (ogrodowa) również była zakomponowana jako jedenastoosiowa z niewielkim szczytem w miejscu renesansowej lukarny. Akcentował on oś mieszczącą wysokie, półkoliste trójdzielne okno doświetlające klatkę schodową. Na parterze w całej szerokości szczytu, zakomponowano arkadową werandę, której narożniki ujęto skarpami. Nakryto ją trójspadowym dachem ze świetlikiem, co nadało jej charakter ogrodu zimowego. Między pierwszą a drugą osią okienną umieszczono wykusz oparty na półkolumnie. W południowo-zachodnim narożniku zlokalizowano wieżę. Jej dolna, w rzucie kwadratowa, dwukondygnacyjna partia była ujęta dwiema przyporami. Od poziomu okapu dachu obrys wieży zmieniał się na ośmioboczny. Między wieżą a dawnym dworem umieszczono loggię z arkadami opartymi na kolumnie tokańskiej oraz z tralkową balustradą.

Elewacja zachodnia była trzyosiowa z nieregularnym układem okien oraz przedsionkiem zamkniętym arkadą przed wejściem do piwnic. Elewacja wschodnia była czteroosiowa, z dwoma jednoosiowymi przybudówkami. W mniejszej, nakrytej dachem namiotowym, znajdowało się wejście boczne

³⁰ P. Stockmann, op. cit., s. 65; R. Weber, op. cit., s. 31–32.

³¹ R. Weber, op. cit., Tafel: 90, 91.

Ryc. 4. Wojcieszów, pałac, widok elewacji frontowej; źródło: R. Weber, *Schlesische Schlösser*, Bd. 3, Dresden: Verl. des Deutschen Schlösser Albums, 1909, Tafel: 90, wolny dostęp Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA

Ryc. 5. Wojcieszów, pałac, widok elewacji południowej; źródło: R. Weber, *Schlesische Schlösser*, Bd. 3, Dresden: Verl. des Deutschen Schlösser Albums, 1909, Tafel: 91, wolny dostęp Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA

i klatka schodowa. Natomiast w większej, ze szczytem ozdobionym ściętym naczółkiem zakomponowano na piętrze szerokie półkoliste okno.

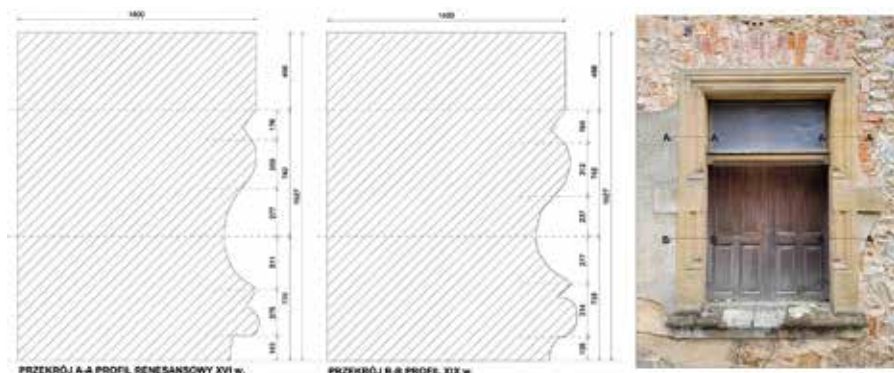
Wystrój architektoniczny elewacji składał się z detalu kamiennego i tynkowego. Pierwszą grupę tworzyły: opaski okienne, loggia, obramienia drzwiowe i portal wejścia głównego oraz dwa wykusze. Tynkowy detal obejmował profilowane gzymsy podokapowe i taśmy rozdzielające kondygnacje, gzymsy, a narożniki ujmowała dekoracja imitująca boniowanie. Interesujące wydaje się rozwiązanie obramień okiennych. W otworach prostokątnych na parterze i pierwszym piętrze zastosowano formę nawiązującą do renesansowych rozwiązań fasciowych. Pionowe obramienia składają się z dwóch słupków z profilem rozdzielonych gładkim ciosem. Do ich wykonania zastosowano profile pochodzące zapewne z końca XVI wieku oraz nowe, dodane w XIX wieku. Jedyną różnicę w profilu była szerokość skrajnego półwałka, który w słupkach odkutych w 1892 roku był szerszy w stosunku do oryginalnych renesansowych. Dodatkowym wyróżnikiem wskazującym, które elementy pochodziły z okresu renesansu, a które z czasu przebudowy prowadzonej przez W. Rehniusa są ślady po osadzeniu krat, występujące w elementach starszych (il.06).

Renesansowy układ wnętrza i komunikacji dworu pozostał niemal niezmieniony. Wejście do sieni oraz główną klatkę schodową pozostawiono w dotychczasowych miejscach. Zmieniono natomiast układ schodów. Rozebrano ścianę pomiędzy biegami wraz ze stopniami. Podwyższono poziomy biegów oraz spoczników, które doświetlono dużym oknem na elewacji południowej. Nowe stopnie wykonano w układzie dwubiegowym z duszą.

We wnętrzach w zasięgu renesansowego dworu wprowadzono nowy układ komunikacyjny, poprzez przebicie dodatkowych otworów drzwiowych. Sień połączono z pomieszczeniami traktu tylnego, południowego przejściami zlokalizowanymi po obu stronach klatki schodowej. Układ pozostałych pomieszczeń parteru pozostawiono, zmieniając jedynie lokalizację drzwi.

Przekształcenie okien elewacji zachodniej w otwory drzwiowe pozwoliło na skomunikowanie starszej części z dostawionym skrzydłem. Natomiast paśmo wschodnie wraz z aneksem barokowym skomunikowano z dwubiegową klatką schodową – zapewne przeznaczoną dla służby. Łączyła ona piwnicę, parter i pierwsze piętro poprzez otwór drzwiowy przebity w miejscu środkowego okna. Ponadto przebudowa dworu pociągnęła za sobą wprowadzenie trzeciej kondygnacji w zasięgu poddasza. Doświetlono ją lukarnami.

Układ pomieszczeń dobudowanego skrzydła zachodniego rozplanowano jako trzy i półtraktowy, trójpasmowy. W trakcie frontowym znajdowały się dwa pomieszczenia ujęte w ryzalit wysunięty o ok. 5,5 m przed elewację

Ryc. 6. Wojcieszów, pałac, przekroje przez kamienne obramienia okienne, oprac. A Walkowska

renesansowego. W paśmie wschodnim znajdowało się pomieszczenie doświetlone dwoma oknami, po jednym na elewacji wschodniej i północnej, o wymiarach w obrysie wewnętrznym 4,5x5 m. Natomiast pomieszczenie w paśmie wschodnim, było mniejsze o wymiarach 4,5x2,5 m i miało charakter gospodarczy. Światło wpadało do niego poprzez jedno okno od północy. W trakcie środkowym, w paśmie wschodnim wydzielono korytarz o wymiarach ok. 5,5x2,5 m. Od zachodu przylegał do niego obszerny salon o wymiarach 5,5x8 m. Połączono go szerokim przejściem z podciągami opartym na dwóch filarach z aneksem z dużym oknem na osi. W trakcie trzecim umieszczono korytarz, połączony przejściem z gabinetem w paśmie zachodnim dworu renesansowego. Doświetlało go małe okno od zachodu. Nakryto go stropem Kleina z profili walcowanych. Trakt południowy tworzyły dwa niewielkie pomieszczenia oraz śrubowa klatka schodowa w wieży. Dwie sale miał w obrysie wewnętrznym rzut zbliżony do kwadratu o boku ok. 2,5 m. Każde doświetlało niewielkie okno od południa.

Rozkład pomieszczeń na piętrze był niemal analogiczny. Od południa między wieżą a zachodnią ścianą dworu rozpięto dwuprzęsłową arkadową loggię. Podest założono na dwóch odcinkowych łękach opartych na kamiennym wsporniku. W paśmie zachodnim znajdowała się narożna pięciokondygnacyjna wieża, w niższych kondygnacjach kwadratowa, przechodząca w ośmioboczną. Klatka schodowa posiadała schody kręte z duszą. W miejscu zmiany obrysu wieży z kwadratowego na ośmioboczny w narożnikach zastosowano trompy.

Ryc. 7. Wojcieszków, pałac, fotografia panoramy wsi z 1935 r. za: <https://polska-org.pl/4184391,foto.html?idEntity=512085> [dostęp: 2023.06.07]

Weranda, którą umieszczono na osi elewacji południowej, miała cztery półkoliste arkadowe okna, dwa od południa i po jednym w ścianach bocznych. Jednoprzestrzenne wnętrze nakrywał strop belkowy ze świetlikiem. Na spodnich płaszczyznach belek widoczne są relikty polichromowane dekoracji florystycznej.

Od wschodu do barokowego aneksu dobudowano dwa pomieszczenia – tym samym tworząc układ dwu i półtaktowy o jednym pasmie. W trakcie południowym znajdował się przedsionek przy wejściu bocznym. Za nim wprowadzono pomieszczenie, w obrysie wewnętrznym półokrągłe, o wymiarach ok. 4,5x1,8 m. Przy jego południowej ścianie umieszczono bieg schodów wznoszących się ku wschodowi. Klatkę schodową i barokowy aneks rozdzielął wąski łącznik o wymiarach w obrysie wewnętrznym ok. 1,3x3,2 m. Doświetlono go niewielkim oknem od wschodu. Pomieszczenie w trakcie frontowym, w barokowym aneksie, nakryto sklepieniem kolebkowym z lunetami. Układ wnętrz w zasięgu rozbudowanego aneksu powtórzono w piwnicy i na pierwszym piętrze. Jediną różnicą było założenie w piwnicy sklepienia krzyżowego, a na piętrze stropu i przebicie szerokiego, półkolistego okna. W jego ościeżach zastosowano słupki z barokową dekoracją oraz kamienne fakturowane ciosy.

Pomieszczenia piwnic w zasięgu dworu renesansowego pozostały bez większych zmian. Prawdopodobnie sklepienia traktu zachodniego uległy zniszczeniu i zostały zastąpione stropami odcinkowymi. Wzniesiono kondygnację podziemną pod rozbudowaną częścią wschodnią oraz nowym skrzydłem zachodnim. Rozplanowanie dodanych piwnic od wschodu i zachodu powtarza układ sal parteru. Nowe pomieszczenia nakryto stropami odcinkowymi na belkach stalowych. Ze względu na spadek terenu, od strony zachodniej wejścia do piwnic umieszczono z poziomu terenu. Pozostałe zejścia do piwnic zlokalizowano w powiązaniu z klatkami schodowymi. W zasięgu dworu renesansowego prowadziły ze spocznika głównej klatki schodowej, w dobudówce wschodniej – z przedsionka, a w skrzydle zachodnim – z wieży.

W dniu 2 lipca 1930 roku pałac częściowo spłonął, co odnotowano w prasie lokalnej³². Zniszczeniu uległy dach głównego korpusu oraz hełm wieży. Renowacja, którą przeprowadzono po tej katastrofie, spowodowała odbudowę bryły w uproszczonej formie.

Podsumowanie

Bazując na przeprowadzonych badaniach i analizach, udało się rozpoznać oraz wskazać relikty renesansowego dworu, który na podstawie historii własności może być datowany na schyłek XVI wieku. Główne elementy oraz rozplanowanie pierwotnego założenia pozostają czytelne w zachowanym układzie. Interesujący wydaje się zwłaszcza aspekt regularnego rozplanowania wnętrza w zwartej dwutraktowej bryle. Lokalizacja klatki schodowej na przedłużeniu sieni nie jest znana z dworów z okresu renesansu na Śląsku³³. Najwcześniejszym przykładem takiego dojrzałego rozwiązania jest pałac Mirów w Książu Wielkim, zrealizowany w latach 1585-1595 dla biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego przez Santi Gucciego³⁴.

Przekształcenia w okresie baroku związane były z rozbudową dworu w kierunku wschodnim oraz adaptacją wnętrza do zmieniających się potrzeb właścicieli. Największe przekształcenia budynku przeprowadzone zostały, gdy jego właścicielem został Richard von Bergmann. Z jego inicjatywy przebudowa – trwająca w latach 1891-1892 według projektu Wilhelma Rheniusa – zmieniła renesansowy dwór na założenie pałacowe. W następstwie pożaru

³² „Danziger Volksstimme” 1930, nr 152, 3 VII, s. 5.

³³ K. Eysymontt, *Architektura renesansowych dworów na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2010.

³⁴ H. Kozakiewicz, S. Kozakiewicz, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1987, s. 194–195.

Ryc. 8. Wojcieszów, pałac, rzut parteru, badania architektoniczne, rozwarstwienie chronologiczne, oprac. A. Walkowska (oznaczenia: A – mury renesansowe; B – mury barokowe; C – mury z lat 1891-92; D – mury po 1930, współczesne i nierozpoznane)

Ryc. 9. Wojcieszów, pałac, rzut piętra, badania architektoniczne, rozwarstwienie chronologiczne, oprac. A. Walkowska (oznaczenia:

A - mury renesansowe; B - mury barokowe; C - mury z lat 1891-92; D - mury po 1930, współczesne i nierozpoznane)

Ryc. 10. Wojcieszów, pałac, rzut piwnic, badania architektoniczne, rozwarstwienie chronologiczne oprac. A. Walkowska (oznaczenia: A – mury renesansowe; B – mury barokowe; C – mury z lat 1891-92; D – mury po 1930, współczesne i nierozpoznane)

Ryc. 11. Wojcieszów, pałac, elewacja północna, frontowa, badania architektoniczne, rozwarstwienie chronologiczne, oprac. A. Walkowska
(oznaczenia: A – mury renesansowe; B – mury barokowe; C – mury z lat 1891-92; D – mury po 1930, współczesne i nierozpoznane;
E – tynk)

w 1930 roku budowla utraciła swoją neorenesansową formę i została ponownie przebudowana, ale już w uproszczonej formie.

Streszczenie

Artykuł omawia wyniki badań architektonicznych dworu renesansowego (ob. Pałacu Bergmanna) w Wojcieszowie. Na wstępie przedstawiono opis obiektu, omówiono dotychczasową literaturę oraz prześledzono historię własności od XVI do początku XX wieku. W świetle przeprowadzonych badań budowę dworu osadzono u schyłku XVI wieku. Pierwotne założenie miało plan prostokąta o wymiarach 27 na 15 metrów z przyległą od południa kuchnią. Bryłę ukształtowano jako dwukondygnacyjną, z lukarnami na osi dłuższych elewacji. Fasada północna otrzymała regularną siedmioosiową kompozycję z fastiowymi opaskami. Wnętrza rozplanowano w układzie dwutraktowym trójpasmowym z sienią i klatką w paśmie środkowym. Prawdopodobnie w końcu XVII wieku budynek powiększono o dwukondygnacyjny aneks przy elewacji wschodniej. Największe przekształcenia objęły dwór podczas przebudowy zrealizowanej w latach 1891-1892 z inicjatywy Richarda von Bergmanna, według projektu wrocławskiego architekta Wilhelma Rehniusa. Podczas tych prac dostawiono do zachodniej elewacji skrzydło z wieżą, powiększono aneks wschodni i przekształcono wnętrza. Pałac częściowo spłonął w 1930 roku.

Abstract

The Renaissance manor house in Wojcieszów Górny (currently the Bergmann Palace) and its transformation from the late 16th to the beginning of the 20th century

The article discusses the results of architectural research on the Renaissance manor house (currently the Bergmann Palace) in Wojcieszów. A description of the structure is presented at the beginning of the article, the earlier literature is discussed and the history of ownership traced from the 16th to the beginning of the 20th century. In the light of the research conducted, it emerged that the construction of the manor house was determined at the end of the 16th century. The original concept was a rectangle with dimensions of 27 by 15 metres with an adjacent kitchen to the south. The body was shaped as a two-story building with dormers on the axis of the longer

elevations. The north facade was given a regular seven-axis composition with windows framed with stone fascia. The interiors were arranged in a two-tract three-bay layout with a hall and staircase in the central bay. A two-story annex was added to the east elevation, probably at the end of the 17th century. The most substantial transformation affecting the manor house occurred during the reconstruction carried out in 1891-1892 at the initiative of Richard von Bergmann, according to the project of Wrocław (Breslau) architect Wilhelm Rehnus. During these works a wing with a tower was added to the western facade, while the eastern annex was enlarged and the interiors were transformed. The palace was partially burned down in 1930.